

Вознюк О.В. Шляхи формування лідера у контексті його фундаментальних характеристик // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Еліта і обдарованість: точки перетину". – 22-23 грудня 2010 р. – К., 2010. – С. 161-179.

ВОЗНІЮК О.В., ДОКТОРАНТ
Житомирський державний університет ім. І.Франка, alexvoz@ukr.net

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРА У КОНТЕКСТІ ЙОГО ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК

Аналізуються практичні шляхи формування лідера, серед яких особливо важливими є розвиток творчої особистості лідера, розширення його соціально-рольового репертуару, формування активної непрагматично-альтруїстичної життєвою позицією, що реалізується як феномен духовності; наголошується на тому, що лідер – це поєднання творчості, волі та самодетермінації.

Анализируются практические пути формирования лидера, среди которых особенно важным является развитие творческой личности лидера, расширение его социально-ролевого репертуара, формирование активной непрагматично-альтруистической жизненной позицией, которая реализуется как феномен духовности; делается акцент на том, что лидер – это сочетание творчества, воли и самодетерминации.

Practical ways of forming the leader are analyzed, among which especially important are the development of leader's creative personality, the expansion of his social and role repertoire, the forming of active non-pragmatic altruistic life attitude which is realized as the phenomenon of spirituality; an accent is done that a leader is a combination of creativity, will-power and self-determination.

Сучасна соціокультурна ситуація вимагає формування різнобічно розвиненої особистості, зокрема особистості-лідера, здатного реалізувати творчий потенціал у динамічних соціально-економічних умовах як у власних життєвих інтересах, так і в інтересах суспільства (наслідування та збереження традицій, розвитку науки, культури, техніки, зміцнення історичної спадкоємності поколінь тощо). Загалом, розвиток майбутніх цивілізацій може бути забезпечений особистостями з яскраво вираженими лідерськими якостями, потребами в пошуку, ризику, свободі, орієнтованими на діловитість, відповідальність.

Грунтовний аналіз наукових джерел у контексті зазначеної вище проблематики дозволяє дійти висновку, що нині надзвичайно актуальним постає формування лідера, що характеризується трьома фундаментальними характеристиками, пов'язаними діалектичним чином:

– творчо-креативна духовно-моральна активність як здатність до позитивних суспільних перетворень;

– особистісна самодетермінація як здатність до вільних вчинків, які зумовлюються внутрішньою мотивацією поведінки;

– воля як здатність до вольового контролю своєї поведінки та емоційних станів.

Відтак, лідер постає особистістю (що за своїм визначенням є унікальною та самототожною сутністю) – самодетермінованою, творчо-креативною незалежною істотою, що керується внутрішньою системою цінностей та здатною до вільних вчинків. Якщо звузити наш висновок, то він набуває таких педагогічних імперативів: лідер – це поєднання творчості, волі та самодетермінації (внутрішньої мотивації).

Аналізу шляхів досягнення зазначених вище імперативів і присвячена наша стаття.

Зазначимо, що проблема мотивації у становленні особистості є однією з суттєвих. У вітчизняній психології традиція особистісного підходу до проблеми мотивації пов'язується з іменем С.Л. Рубінштейна, який запропонував розглядати її як вияв “внутрішніх умов”. Механізм кристалізації мотивації пов'язується із закріпленням ефективних стратегій, які виробляються у процесі взаємодії соціальних, ситуативних і внутрішніх особистісних чинників, та перенесення їх на інші види діяльності й у внутрішній план свідомості.

Відповідно, мотивацію як сукупність стійких мотивів особистості, що визначають її спрямованість, здатність діяти відносно незалежно від ситуативних детермінант, розглядають Б.Г. Ананьєв, В.Г. Асєєв, Л.І. Божович, В.К. Вілюнас, Г.С. Костюк. В українській психології таке трактування мотивації зв'язане з вчинковим підходом (В.А. Роменець, І.П. Маноха, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко).

Найбільш складним у розумінні механізмів формування мотивації поведінки людини є процес переходу зовнішніх чинників мотивації у внутрішні. У цілому, процес переходу від зовнішнього до внутрішнього регулювання поведінки виявляється незрозумілим, тобто незрозумілим є те, яким чином зовнішня детермінація людської поведінки формує внутрішню детермінацію і поступово починає замінюватися нею, яким чином дитина, спочатку цілком залежна від зовнішнього середовища свого існування (принцип соціальної адаптації), кристалізує принцип внутрішньої мотиваційної детермінації.

Поняття “внутрішньої мотивації”, введене у науковий обіг Е. Дісі та Р. Раяном, протягом певного часу не диференціювалося на ситуативний та ціннісний рівні. Вважалося, що внутрішня мотивація призводить до підвищення ефективності, тривалості діяльності, задоволення він неї, інтересу, психологічного комфорту та ін. [16]. Беручи до увагу структуру детермінації діяльності (потребова та ціннісна) [8], можна виділити два рівні розвитку внутрішньої мотивації – ситуативний та ціннісний [10].

На ситуативному рівні внутрішня мотивація визначається структурою певної ситуації і залежить від здатності цієї ситуації задовольнити потреби людини у самодетермінації, компетентності та значущих міжособистісних

стосунках. Вони, за Е. Дісі та Р. Раяном, є провідними для розвитку внутрішньої мотивації. Отже, на ситуативному рівні показниками внутрішньої мотивації можуть бути відчуття самодетермінованості, компетентності, інтересу до діяльності та її ефективності тощо. Зазначені показники можна використовувати як операціоналізовані визначення внутрішньої мотивації: вони можуть бути виміряні тим чи іншим способом і доступні для спостереження безпосередньо. Однак, вони не показують, в якій мірі внутрішня мотивація стала особистісним надбанням та набула ціннісного сенсу.

Провести таке дослідження можна з використанням показників внутрішньої мотивації ціннісного рівня. На ціннісному рівні внутрішня мотивація проявляється як особистісне новоутворення, вона є ознакою ціннісної детермінації життєдіяльності. Аналізуючи концепцію надситуативної активності В.А. Петровського, можна дійти висновку, що активна не адаптивність (надситуативність) є суттєвим показником розвитку внутрішньої мотивації на ціннісному рівні. Цей висновок впливає з точки зору, згідно з якою виокремлюються два види активності – адаптивної та неадаптивної [13]. Адаптивна стратегія полягає в пристосуванні до ситуації та близька до потребового рівня детермінації діяльності. Неадаптивна ж активність переносить акцент на вплив суб'єкта на ситуацію та її зміну. Так, В.А. Петровський стверджує, що “в фактах активно-неадаптивного виходу людини за межі відомого і заданого проявляється, на нашу думку, власне суб'єктність, тенденція людини діяти в напрямку самовипробування, оцінки себе як носія “вільної причинності” [13, с. 91]. Надситуативний мотив В.А. Петровський характеризує спонуканими, які надлишкові з точки зору задоволення потреб, і можуть навіть знаходитися на протилежному до них полюсі, а прийняття надситуативної мети не впливає з безпосередніх вимог ситуації [14]. Однак саме ці характеристики (вихід за межі потребово-ситуативної детермінації) і описують розвиток внутрішньої мотивації на ціннісному рівні.

Тісно пов'язаним з внутрішньою мотивацією та надситуативною активністю є феномен творчої діяльності. Д.Б. Богоявленська виявила особливу творчу активність, яка не стимулюється ні зовнішніми чинниками, ані впливом внутрішніх оцінок, але характеризується виходом за межі заданої мети та високим рівнем творчості [1].

Отже, внутрішня мотивація на ситуативному та ціннісному рівнях визначається відчуттям самодетермінованості, компетентності та значимих стосунків з іншими. Однак, якщо на ситуативному рівні людина є об'єктом впливу ситуації, і задоволення чи фрустрація базових потреб визначається структурою діяльності, то на ціннісному рівні внутрішня мотивація стає диспозиційним утворенням, а значить, самодетермінованість, компетентність та значимі стосунки з іншими перейшли у ціннісну сферу і самі тепер детермінують стратегію діяльності [10].

Таким чином, формування внутрішньої мотивації до певного виду діяльності впливає з розвитку творчої складової лідера, а формування творчої

особистості з позиції викладено вище є головним моментом у кристалізації внутрішньої мотивації поведінки.

Творчість є виходом у сферу багатозначного, багатомірного розуміння реальності та її опанування, тобто творчість передбачає актуалізацію надситуативності як здібності суб'єкту виходити за межі однозначних конструкцій "зовнішньої доцільності" [11], як вміння бачити ціле раніше за частини, переходити за межі "безпосередньої даності" та маніпулювати категоріями потенційно-можливого, віртуального.

Таким чином, формування позитивної мотивації майбутніх лідерів до навчальної та професійної діяльності реалізується шляхом формування творчої особистості лідера. При цьому тут слід орієнтуватися на особистісні риси творчої людини, на характер творчої активності особистості.

Розглянемо деякі з важливих аспектів творчої активності особистості. Перш за все, творчість передбачає вихід за межі рольових установок особистості, вміння дистанціюватися від ситуації готує умови для досягнення однієї з головних цілей розвитку людини – статусу творчої особистості, оскільки творчість є виходом у сферу багатозначного, багатомірного, парадоксального, бісоціативного розуміння реальності та її опанування; творчість передбачає актуалізацію надситуативності як здатності суб'єкта виходити за межі однозначних конструкцій "зовнішньої доцільності". Крім того, творчість є цілісним утворенням, вона не обмежується такими аспектами функціонування психіки людини, як образний, логічний, поведінковий та ін., а проявляється на всіх рівнях психічної активності людини.

Творчості також притаманні синергетичні риси, тому творча людина виявляє феномен творчої багатомірності, коли окремий талант людини, окрема її обдарованість складається із суми її талантів, а сама людина спроможна сполучати різні когнітивні стратегії [18; 6].

Базуючись на зазначеному вище, можна окреслити шляхи формування мотивації майбутніх лідерів у ракурсі їх творчого зростання. Тут можна говорити про завдання з інтеграції конкретно-образної (правопівкульової) і абстрактно-логічної (лівопівкульової) стратегій переробки інформації людиною (школа Шаталова [17], Вальдорфська педагогіка [9]).

Метод інтеграції двох зазначених стратегій осягнення буття у навчанні ілюструється педагогічною системою В. Ф. Шаталова [17, с. 122]. Ця система використовує принцип півкульового синтезу, коли у рамках навчального процесу приводяться до гармонії два аспекти людської психіки – "правий" (конкретний) та "лівий" (абстрактний). Тут з одного боку учні одержують той чи інший набір конкретних фактів (математичних, історичних, географічних тощо), а з другого – всі ці факти перекладаються на мову опорних сигналів, що є абстрактними категоріями. Учні вчаться цілеспрямовано та регулярно маніпулювати одночасно двома протилежними один по відношенню до іншого рядами реалій нашого життя, здійснюючи їх взаємну трансформацію, коли конкретне сприймається та розуміється через абстрактне, а абстрактне – через конкретне. Достатньо тривала практика приведення до функціональної єдності право- та лівопівкульового боків психічної активності сприяє формуванню установки на "інтегральну" психічну

активність, у межах якої виявляється прагнення до творчості і як результат – незмірно форсується навчальна діяльність, що свідчить про розвинену мотивацію до навчальної активності вихованців.

Формування відповідного мотиваційного базису поведінки лідера також має бути спрямована на формування особистості людини. Педагоги і філософи визнають, що одна з наріжних характеристик особистості пов'язана зі здатністю людини робити вільний вибір (тобто бути вільною). Свобода особистості, її автономність є кісткою людського "Я". Воля, у свою чергу, виникає з уміння контролювати свою поведінку і керувати нею. Звідси з'являється необхідність формування волі як контролюючого початку людської поведінки та наріжного принципу особистості.

Відомі механізми формування волі, які полягають у тому, що воля розвивається в умовах, які перешкоджають людині задовольняти свої потреби. Поза такими перешкодами воля атрофується (П.В. Сімонов).

Для того, щоб проілюструвати дію механізму волі, наведемо висновки Б.Беттельгейма, який провів декілька років у фашистських концтаборах і написав про це книгу [19]. Він вивчив умови табірної середовища, де відбувається швидка деградація особистості, а саме: колективна відповідальність за проступки; знищення тих, хто якимось виділявся з юрби, що змушувало ув'язнених зливатися із загальною масою; позбавлення в'язнів самотійності, коли кожний самотійний крок карався; регламентація до дрібних деталей табірної життя. Автором книги був знайдений метод запобігання корозії особистості – створення сфери автономної поведінки, де можна самотійно діяти і нести за свої вчинки особисту відповідальність. Для цього потрібно було робити те, що в таборі не заборонялося, наприклад, чистити зуби.

Таким чином, для формування волі необхідна наявність зон автономного поведінки майбутніх лідерів, у яких вони могли б виявляти власну ініціативу. Зони автономної поведінки, у свою чергу, мають формувати в майбутніх лідерів потребу до розширення векторів дії власної волі, які слід спрямовувати у соціально корисні форми життєдіяльності.

Тут також вольова психологічна установка на подолання перешкод зовнішнього середовища (що виявляється у вигляді реконструкції зовнішнього середовища з метою окреслення там зон автономної поведінки) перепрофілюється, інтеріоризується, направляється усередину: майбутні лідери мають навчитися переборювати труднощі і перешкоди, пов'язані з внутрішніми ресурсами власної психіки і власною поведінкою, тобто формувати навички самоконтролю. Зовнішні перешкоди (у вигляді життєвих труднощів) при цьому не будуть розглядатися як негативні сутності, а починають усвідомлюватися як необхідна умова формування волі. Тобто відбувається усвідомлення цих тягот як необхідного і найціннішого елемента формування вольового початку, що, у свою чергу, є необхідною умовою становлення людської особистості.

Дослідження свідчать, що напрямок вольового вектора усередину людини реалізується через рольовий потенціал особистості. Тобто формування внутрішніх вольових векторів може успішно здійснюватися на основі рольових тренінгів,

оскільки людина являє собою сукупність соціальних ролей, що є основною сферою реалізації її соціальної активності. Психолого-педагогічна наука визнає, що суворі фіксації людини на тих або інших соціальних ролях, тобто отождолення себе з тією або іншою роллю на особистісному етапі розвитку людини, призводить до психічних патологій і звужує поле творчого і вольового самовираження особистості. Розвиток особистості в плані її вольового самовираження проходить шляхом розширення рольового репертуару в процесі звільнення від рольової фіксованості.

Таким чином, соціально-психологічні тренінги з розширення рольового репертуару майбутніх лідерів дадуть можливість незмірно розширити сферу їхньої автономної поведінки на рівні активності в сфері соціальних ролей. Це, у свою чергу, має дати поштовх розвиткові вольових властивостей, що у даному разі будуть формуватися в річищі переборення внутрішніх (психолого-рольових) перешкод. Це, у свою чергу, буде не тільки сприяти розвиткові особистості лідера (виступаючи істотним чинником цього розвитку), але і допоможе подолати його негативне ставлення до життєвих труднощів.

Таким чином, формування мотивації майбутніх лідерів до навчальної та професійної діяльності передбачає розширення їх рольового репертуару, що дозволяє їм успішно виконувати різні соціальні ролі і виявляти активність у руслі різних стилів діяльності.

Іншим важливим аспектом формування активної життєвої позиції є локус контролю Дж. Роттера, який відображає "розподіл" відповідальності особистості за свої дії, оскільки люди відрізняються тим, чому (або кому) вони приписують відповідальність за власні дії. Схильність людини приписувати таку відповідальність зовнішнім обставинам та чинникам характеризує її як екстернала (об'єктно-орієнтовану людину). У разі, коли відповідальність приписується власним зусиллям, то такий тип локалізації контролю характеризує людину як інтернала (суб'єктно-орієнтовану людину). Важливо, що людина може буди відповідальною тільки за те, що вона в змозі контролювати. Тут виявляється й проблема безпорадної поведінки. Індивідуальні відмінності за шкалою внутрішнього-зовнішнього локусу контролю виявляє таку закономірність: у досліджуваних із зовнішнім локусом контролю (котрі вважали, що все залежить від зовнішніх обставин, випадку тощо) безпорадність формувалася швидше, ніж у тих людей, які вважали, що все залежить від них самих (із внутрішнім локусом контролю) [15, с. 223-227].

Взагалі, можна виокремити три види ставлення людини до складного або загалом непосильного завдання: якщо людина остаточно не переконалася у неможливості впоратися з завданням (тобто ще не зовсім втратила віру в себе), то вона збільшує зусилля у вирішенні проблеми. Це трапляється тоді, коли негативний досвід її роботи є незначним. Якщо суб'єкт діяльності переконається в тому, що завдання принципово не має розв'язку і вважатиме всі доступні йому варіанти поведінки неефективними, то почуття безпорадності також не виникає. Відповідальність за результати дій суб'єкт покладатиме на зовнішні фактори (відсутність розв'язку, підступність експериментатора тощо). На самооцінку такі

результати аж ніяк не впливатимуть. Коли ж завдання видається індивідууму настільки складним, що він починає сумніватись у своїй здатності знайти правильне рішення (і переживає кожен результат як невідконтрольний), то спостерігається "навчена" безпорадність. Важливо, що набування такої безпорадності залежить від переконання у своїй неспроможності вплинути на ситуацію, від очікувань, які сформувались у досвіді людини [15, с. 223-227].

Таким чином, формування внутрішньої мотивації тут тісно пов'язане з формуванням активної життєвої позиції майбутніх лідерів, внутрішнього локусу контролю. Крім того, така активна позиція залежить від досвіду успішності. Успішність у шкільному навчанні (незалежно від навчальної дисципліни та типу навчання), переживання успіху у навчальній та ігровій діяльності визначають подальшу життєву траєкторію людини, її соціальний статус та загальну успішність у майбутньому дорослому житті. Психологи довели, що успішність дитини хоча б у одній сфері діяльності приводить до формування психологічної установки на успішність та радість, що завдяки синергетичному ефекту спрямовує будь-яку діяльність дитини на досягнення успіху.

І навпаки, якщо дитина не пізнала успіх та радість у сім'ї, під час перебування у дитячому садочку, під час навчання у школі, то у подальшому житті для неї буде вельми проблематичним досягти успіху. Успішність, з іншого боку, заперечує егоцентризм (та егоїзм), оскільки саме неуспішність має тенденцію викликати захисну реакцію – підвищену самооцінку, яка є певною функцією егоцентричної позицією людини.

Отже, ми розглянули практичні шляхи формування майбутнього лідера, серед яких можна зазначити розвиток його творчої особистості, розширення його соціально-рольового репертуару, формування активної життєвої позиції. Крім того, творчі особистості, як довели психологічні дослідження, вирізняються непрагматично-альтруїстичною життєвою позицією, що реалізується як феномен духовності.

Відтак, однією з основних вимог суспільства до творчих людей-лідерів, спроможних вирішувати актуальні проблеми, є розвинена духовність. Творчі, обдаровані люди – це хранителі прекрасного, гармонійного в культурі, в природі, її захисники, а не руйнівники. Їх відрізняє відкрита особистісна позиція, що характеризується, в першу чергу, загальним позитивним ставленням до себе і до світу, надособистісною системою цінностей, безкорисливим інтересом до світу та інших людей, непрагматичним типом мотивації діяльності. Відкрита особистісна позиція, що пов'язана з такими особистісними особливостями, як активність, свобода, самотрансценденція, духовність, творчість, реалізується як чинник обдарованості, створюючи передумови для реалізації когнітивних та інших здібностей за рахунок надособистісної спрямованості інтересів особистості, високого інтересу до явищ зовнішнього світу.

Список літератури:

1. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д.Б. Богоявленская. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 1983. – 173 с.
2. Брагина Н.Н. Функциональные асимметрии человека / Н.Н. Брагина, Т.А. Доброхотова. – М. : Медицина, 1988. – 288 с.
3. Галеев Б. Человек, искусство, техника: проблемы синестезии в искусстве и технике / Б. Галеев. – Казань: Изд. КГУ, 1987. – 263 с.
4. Горелов И.Н. Разговор с компьютером: Психолингвистический аспект проблемы / И.Н. Горелов. – М.: Наука, 1987. – 256 с.
5. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилев. – Л.: Наука, 1989. – 496 с.
6. Дорфман Л.Я. Основные направления исследований креативности в науке и искусстве / Л.Я. Дорфман, Г. В. Ковалева // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 101–106.
7. Зайцев В.В. Проблемы развития акмеологического образования / В.В. Зайцев, А.М. Зимичев // Проблемы развития системы акмеологических наук (под ред. Н. В. Кузьминой и А. М. Зимичева). – СПб.: Изд. СПАА (Санкт-Петербургской акмеологической академии), 1996. – С. 53–106
8. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности / А.Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 233 с.
9. Ионова Е.Н. Вальдорфская педагогика: Генетико-методологические аспекты / Е.Н. Ионова. – Харьков: Бизнес-Информ., 1997. – 300 с.
10. Климчук В.О. Розвиток внутрішньої мотивації / В.О. Климчук // Синергетика : процеси самоорганізації технічних, технологічних та соціальних систем : Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції / Ред. І. Г. Грабар. – Житомир, 2003. – С. 75–78.
11. Кудрявцев В.Т. Выбор и надситуативность в творческом процессе : опыт логико-психологического анализа проблемы / В. Т. Кудрявцев // Психологический журнал. – Т. 18. – 1997. – № 1. – С. 16–30.
12. Петров М.К. Самосознание и научное творчество / Петров М.К. – Ростов-на-Дону: Изд. РГУ, 1992. – 220 с.
13. Петровский В.А. Личность в психологии : парадигма субъектности / В. А. Петровский. – Ростов-на-Дону : Изд-во “Феникс”, 1996. – 512 с.
14. Петровский В.А. Психология неадаптивной активности / В. А. Петровский. – М., 1992. – 223 с.
15. Психологія мотивації. К.: Либідь, 2002. – 304 с.
16. Чирков В.И. Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека / В. И. Чирков // Вопросы психологии. – 1996. – № 3. – С. 116–132.
17. Шаталов В.Ф. Эксперимент продолжается / В.Ф. Шаталов. – М.: Педагогика, 1989. – 336 с.
18. Щетинин М.П. Объять необъятное. Записки педагога / М.П. Щетинин. – М. : Педагогика, 1986. – 176 с.
19. Bettelheim B. Die Geburt des Selbst / B. Bettelheim. – Frankfurt: Fischer, 1984. – 346 s.

